

Min mormor Ilona (Ili) klædt ud som svampepige efter en skoleforestilling, ca. 1930.

Holocaust som familiehistorie

Hvordan skriver man om Holocaust i familien? Tør man? Hvordan formidler man en andens oplevelse af Holocaust? Og bør man? Hvad kan erfaringer som 2.- eller 3.- generationsoverlevende bruges til i et moderne samfund som det danske? Og skal de bruges? Dette er nogle af de spørgsmål, som Mikaela v. Freiesleben reflekterer over, mens hun forbereder arbejdet på en biografi om sin mormor og søger svar på, hvordan det har påvirket hende selv at vokse op med Holocaust som familiehistorie.

Af Mikaela v. Freiesleben

Jeg sidder i toget fra Wien og betragter landskabet, der glider forbi. Det er fladt og vådt. Himlen er grå. Det er oktober måned, og jeg er på vej til Ungarn. Da jeg kører gennem den østrigske delstat Burgenland, glider jeg dybere ned i sædet. Herfra kom min mormors mormor, Zsófia, dengang Burgenland var en del af Ungarn. Hvad der var før Zsófia, ved jeg ikke. Historierne begynder alle sammen her.

Burgenland eksisterer som et mytisk sted i min bevidsthed, men det ensformige efterårslandskab, der nu passerer forbi mit togvindue, passer ikke til mine forestillinger. Ligesom det lave, hurtige østrigske tog med sine åbne kupéer og internet heller ikke gør. Troede jeg, at jeg ville køre ind i en tidslomme, når jeg forlod hovedbanegården i Wien? Ville jeg mellem den grå himmel og de brune marker pludselig se et damplokomotiv med kreaturvogne køre den modsatte vej? Zsófia fra Burgenland blev i 1944 genet på sådan et tog sammen med børn, svigerbørn og børnebørn for at blive fragtet fra Szombathely i Ungarn og op gennem Burgenland en sidste gang. Herfra fortsatte toget mod Wien, ind i Tjekkoslø-

vakiet og derfra videre til Polen, hvor det standsede i Auschwitz, men da var Zsófia allerede død. Og min mormor, 21 år gammel, kunne fra togvognen se den verden, hun kendte, forsvinde op i røg.

Nu er jeg på vej den anden vej, fra Wien til Szombathely, 72 år senere for at se min mormors fødeby. Jeg rejser for at komme nærmere den fortid, de blev tvunget væk fra. Jeg rejser for at lære om min egen fortid og for at fortælle. Jeg spurgte engang mormor, om hun ville tage med mig derned og vise mig rundt. "Det forfærdelige sted", sagde hun bare, "hvad vil du dog der?". Ja, hvad ville jeg der? Dengang troede jeg, at hvis bare mormor var med, så ville jeg kunne forstå fortiden bedre. Hvis bare vi stod hånd i hånd ude på gaden foran hendes barndomshjem, så ville jeg kunne lukke øjnene og dufte det nybagte brød gennem det åbne vindue. Jeg ville kunne høre tje-nestepigen dække morgenbordet i køkkenet og høre mormors og lillesøster Gabis glade stemmer, når de kom løbende derud. Jeg ville kunne mærke suset fra porten, der smækkede, når deres far hastede afsted med mappen under armen.

Men nu er det for sent. Nu er mormor død. Og nu må jeg selv finde rundt. Mellem huse og gravstene. For jeg har besluttet mig for at skrive hendes historie eller rettere historier. De historier, der har fyldt min barndom. Historier om Zsófia, der hver eftermiddag kaldte min mormor, Ili, og de andre børn ind til sig, når de kom fra skole, så de kunne sidde om brændekomfuret og høre hende fortælle om gamle dage. "*Kindele, kindele*", kaldte hun, "kom og få te". Eller mormors historier om Zsófiás bror, Morritz, der ejede et kursted i Burgenland, som de besøgte hver sommer. Der var historierne om Miklós, mormors første kærlighed. Om sporvognen, der kørte fra den ene ende af byen og til parken i den anden ende, hvor der var dans om sommeren. Om konditorierne, hvor wienerkvartetter spillede Strauss, om promenaden, hvor man spadserede i sit fineste søndagstøj, om synagogen, som mormors far besøgte hver fredag, og hvor min mormor som ung pige kun gik med for sammen med sine veninder at kigge efter drenge nede på mændenes rækker. Der var historier om sommerferier ved Balatonsøen, togture til Budapest, skønhedskonkurrencer og danseopvisninger.

Og så var der noget andet. Noget, der fyldte min barndom med uro. "Mit liv har været som en sommerdag", fortalte mormor engang, "hvor uvejret pludselig bryder løs". Hvad "ujejret" egentlig var, fandt jeg vel gradvist ud af. Gennem overhørte samtaler mellem de voksne, gennem tv-dokumentarer, gennem bøger og film. Og gennem mormor, der, som jeg blev ældre, talte mere og mere om sine oplevelser under Anden Verdenskrig. De sidste mange år af sit liv var det næsten det eneste, hun talte om.

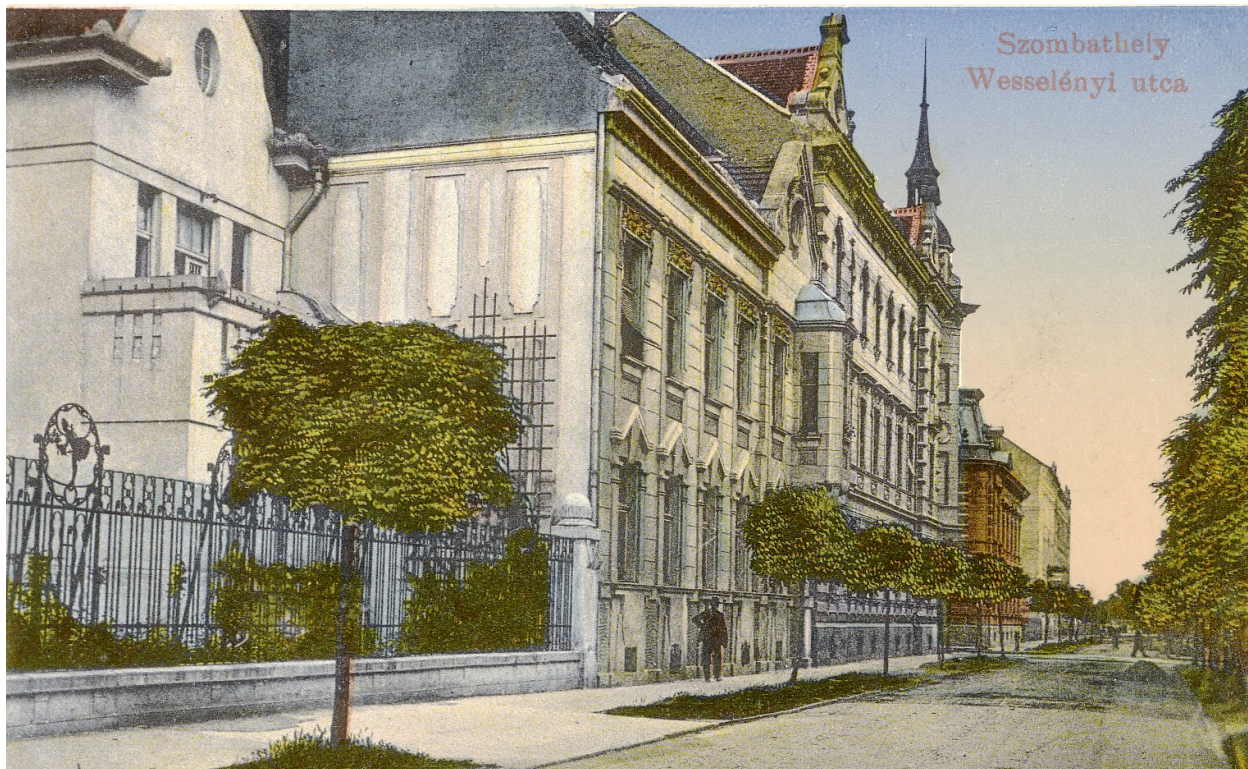
Det første minde, jeg har om det, er, fra jeg er cirka fem år gammel. Mormor og jeg går tur i skoven. Vi er i Sverige. Hun holder min hånd og fortæller om sin barndom i Ungarn og om skoven omkring onkel Morritz' kursted, hvor de plejede at lege. Hun fortæller om den skønhedskonkurrence, hun vandt, fordi Morritz var rig og købte alle hendes kuponer. Jeg forstår ikke helt, hvad konkurrencen går ud på,

men jeg forstår, at hun vandt, og jeg ser for mig et fotografi, vi har kigget på mange gange, hvor hun holder ud i et hvidt skørt med svampe broderet på, som om hun danser i skoven. Det må være sådan, hun så ud, da hun vandt sin skønhedskonkurrence, fordi onkel Morritz elskede hende så højt, at han købte alle hendes kuponer. "Så kom lejrene, og så kom jeg til Sverige", siger mormor. "Hvad er lejrene?", spørger jeg. "*Nej, usch, det var nånting hemsk*". Mormor skutter sig og taler videre om livet i Sverige.

"*Nej, usch*". Mormors kuldegysning. Jeg kan stadig mærke den. Mormor talte svensk, for det var her, hun bosatte sig efter krigen, og den sætning kan jeg ikke oversætte til dansk, end ikke i dag. "*Det var nånting hemsk*". Den dag fortæller mormor ikke mere om lejrene, og mit femårige jeg ser for sig en mark fuld af telte. Et ufrivilligt ophold på rejsen fra Ungarn til Sverige, der forbinder en mytisk fortid med den nutid, jeg kender så godt.

"Vi må fortælle", siger hun flere år senere, "vi må bære vidnesbyrd", og hun holder min arm og ser mig direkte i øjnene. Og jeg tager min forpligtelse på mig, og jeg tager den alvorligt, og jeg siger til hende, at jeg vil fortælle. "Vi to, vi har et særligt bånd", siger hun, "du interesserer dig for historien. Det er vigtigt, at de unge interesserer sig for historien". Så jeg interviewer hende, jeg stiller spørgsmål, jeg skriver ned, jeg spørger igen.

Da jeg er 22 år, rejser jeg for første gang alene til Wien for at interviewe Gabi om hendes oplevelser under krigen. Hun tager mig med til Szombathely og viser mig den jødiske gravplads med de mange tomme grave og sten med inskriptionen *Auschwitz 1944*. Sten, der blev rejst af de overlevende og efterladte, der vendte tilbage til deres fødeby efter krigen, og som forgæves ventede på, at deres børn og ægtefæller, forældre og tanter, onkler og kusiner også skulle komme hjem. De fleste kom ikke. Men Gabi kom hjem sammen med sin og mormors mor, Olga. De var på egen hånd rejst fra den arbejdslejr i

Barndomshjemmet på Wesselényi Gade nr. 12.

Tyskland, som russerne befriede dem fra, hjem til Ungarn. Her mødte de Imre, Gabis og mormors far. Sammen fandt de deres ejendele hos naboer og bekendte, i kældre og i kirken og fik stablet et nyt liv på benene, mens de ledte efter min mormor. De fandt hende i Sverige. De bad hende om at komme hjem, men hun ville ikke. Hun ville ikke tilbage til Ungarn. Ili, Gabi, Imre og Olga, fire overlevelsesberetninger, der ligger og venter på at blive fortalt.

Dengang, som 22-årig, rejste jeg hjem fra Wien med et skatkammer af historier, som jeg holdt tæt ind til kroppen, og jeg satte mig ned for at skrive. Og jeg gik i stå. Igen og igen og igen. Og jeg tænkte: Hvordan fortæller jeg deres historier? Hvordan kan jeg beskrive i ord, hvad de har tænkt og set og følt? Hvad ved jeg om, hvad de har tænkt og set og følt? Hvem er jeg til at fortælle disse historier? Hvordan kan jeg yde dem retfærdighed? Hvem gider overhovedet at høre mere om det? Og årene gik, og papiret

forblev blankt. Og her står jeg så. 20 år senere. På perronen i Szombathely og spejder efter den kvinde, der har sagt ja til at hjælpe mig med at grave deres historier frem igen.

Jutka er en smilende og energisk kvinde, der er aktiv i byens lille jødiske menighed. Hun tager mig først med til den jødiske gravplads, hvor jeg genser de mange familiegrave. Vi leder efter Tomis grav, mormors fætter. Engang da mormor og jeg er på vej ud for at handle, vender hun sig pludselig halvt om mod mig og siger: "Jeg sørger stadig over Tomi", som om hun greb en flygtig sorg, der netop passerede over hendes hoved. Vi finder Tomis sten. József, Tomis far, var en af de få, der kom tilbage, to år efter de andre, fra russisk krigsfangenskab. Han ledte længe efter sin hustru og sin søn, indtil en anden af de hjemvendte forbarmede sig over ham og fortalte, at Frida og Tomi ikke var vendt hjem. Der sidder en hvid marmorplade på stenen. Øverst

har József fået skrevet *Auschwitz*, og nedenunder *Goldschmied Frida 1906-1944*, og dernæst *Brandl Tamás 1929-1945*. Nederst har József ladet skrive, ”*Martir emlékének*” (”Husk jeres martyrer”). Jeg lægger en sten på den, mens mormors sorg trykker i min hals.

Jutka hjælper mig med at finde navne og årstal på familiemedlemmer og begivenheder, jeg mødes med historikere og arkivarer, jeg ser mormors barndomshjem og skole, og vi går rundt i den by, hvor mormor havde sin barndom og ungdom. Vi følger gaderne rundt om den jødiske bydel, der i 1944 blev forvandlet til en ghetto for hele oplandets jøder, og som mormor og hendes familie også blev tvunget ind i inden afgang til Auschwitz. Jeg er nede i den kælder, hvor mange af ghettoens indbyggere blev kropsvisiterede, inden de blev gennet på toget. ”*Terrible things happened here*”, siger Jutka uden at uddybe. Det må være her, forstår jeg nu, at mormor rasende skældte ud på vagterne, da de ville undersøge, om hendes 14-årige nøgne lillesøster havde værdigenstande gemt et sted. Gabi har fortalt, hvor bange hun var dengang for, at de ville straffe mormor for det. ”*Ili became so traumatized that she could not stop crying*”, har Gabi fortalt. Jeg ser på de fugtige stenvægge i kælderrummet. Her er ingen vinduer, kun lave stenhvælvinger over mit hoved og en lang trappe, der fører op til et velkendt sted, som engang var trygt. Vi er i kælderen under den jødiske skole, hvor mormor og Gabi gik i skole indtil 5. klasse.

Jeg siger farvel til Jutka og tænker, at denne gang tør jeg godt fortælle mormors historie. Selvom det føles så sårbart og privat. Som om det er en dyb hemmelighed, kun forbeholdt de indviede få. Jeg undrer mig over, hvorfor det føles sådan. Det er jo ikke en historie, jeg skammer mig over. Jeg ser på mine hænder og tænker, at her holder jeg et menneskes værdighed. Et menneske, jeg elskede. Ved at fortælle hendes historie udstilles alt snavset, alt sølet, den ultimative fornedrelse, som hun blev trukket igennem, til hun til sidst ikke var menneske mere. Skal verden virkelig få lov til at se hende sådan igen?

Måske er det derfor, jeg ikke har skrevet hendes historie før nu, hvor hun ikke lever længere.

På den anden side må jeg netop gerne fortælle, for mormors historie er også min historie. Da forfølgelse og massedrab udslettede det liv, hun havde kendt, da alt blev taget fra hende, blev hendes angst, sorg og smerte hendes eneste holdepunkt. Og hun holdt fast om det resten af sit liv, som om hun havde et barn i favnen, hun ikke kunne bære og ikke kunne give slip på. Og da hun i kærlighed rakte dette skyggebarn til mig, så jeg kunne fortsætte med at nære det, blev hendes historie også min. Skyggebarnet, født ud af Holocaust, næret ved de overlevende og deres børn, blev også min følgesvend. Det blev en sorg, jeg ikke kunne sætte ord på, og det blev en påmindelse om, at alting kan forandre sig hurtigere, end man tror. Skyggebarnet mindede mig om at se mig omkring og beslutte, hvem jeg kunne stole på. Det mindede mig om at spørge: Hvem vil gemme mig? Hvilket land kan jeg rejse til? At lave flugtruter og lægge planer.

Så hvorfor fortælle denne historie? En gang til? For hvem er mit perspektiv på Holocaust interessant? Eller relevant? Jeg kigger ud af togvinduet, mens jeg kører tilbage mod Wien. Er det kun for min egen skyld? Som en måde fortsat at nære skyggebarnet på? Spørgsmål, jeg længe har prøvet at undgå, trænger sig på. Hvordan undgår jeg at give skyggebarnet videre til mine egne børn? Hvordan fortæller jeg dem, hvad der overgik denne del af familien? Skal jeg fortælle det? Og hvornår? Og hvad med alle de spørgsmål, jeg aldrig fik stillet mormor? Hvordan kan jeg fortælle hendes historie uden at vide, hvad der blev af onkel Aladár og tante Netty, veninderne Médi og Zsuzsanna, Elek, Rezső, Sándor og alle de andre?

Havde jeg dog bare husket at spørge, hvordan der lugtede inde i kreaturvognen, om hun sad eller stod, om hun fik noget at spise eller drikke, om hun skulle tisse. Hvornår hun blev ført videre til Bremen, hvordan transporten foregik, om hun virkelig var

*Tamás (Tomi) (1929-1945), bedstemor Zsófia (1870-1944) og lillesøster Gabi (f. 1930)
ved kurstedet i Burgenland, Bad Tatzmannsdorf, 1936.*

med på døds marchen fra Auschwitz. Om hun var bange, og hvornår angsten ophørte og blev til had. Om hun blev slået, af hvem, hvornår, om hun sov, om hun drømte, hvad hun spiste. Hvis bare jeg havde spurgt, hvad hun tænkte. Jeg troede virkelig engang, at når bare jeg holdt mormor i hånden, så havde jeg en direkte adgang til fortiden. Når vi stod tæt sammen, kunne jeg se, smage, føle, lugte hendes barndom og ungdom, hendes frygt og smerte. De svar, jeg manglede, ville jeg få en dag, og hendes oplevelser ville blive mine.

Da hun døde, sørgede jeg ikke kun over hende, men også over at have mistet min forbindelse til fortiden. Forbindelsen til Holocaust. Men i min fortvivlelse

over, at jeg aldrig ville kunne få alt at vide, indså jeg, at jeg aldrig havde haft denne adgang. Og jeg indså, at hullerne i historien er en del af historien. For sådan er livet jo også. Vi kan aldrig vide alt om et andet menneske, og jeg vil aldrig kunne vide alt om min mormor. Hendes oplevelser er ikke mine. Selvom hun gav en sorg videre til mig, må jeg lære at leve med, at jeg ikke har de oplevelser at sætte på den, som hun havde. Jeg er ved at lære, at sorgen har transformeret sig, at den ikke længere er en konkret sorg over konkrete mennesker og begivenheder, sådan som den var for hende, men en diffus og sørgmodig følgesvend, en evig påmindelse om menneskets evne til had og ødelæggelse.

Ili i Loka Brunn, Sverige, i 1945 sammen med andre ungarske overlevende. Det er Ili længst til højre.

Så det gør ikke noget, at jeg ikke ved, hvad hun tænkte, da hun stod afklædt foran gendarmene i kælderen under den jødiske skole, eller at jeg ikke ved, om hun nogensinde holdt op med at elske Miklós. Derimod kan jeg fortælle om hendes barndom og ungdom for at vise et udsnit af, hvem hun var som menneske, før tragedien ramte, og hvem hun blev bagefter. Det bliver ikke det hele, sandfærdige billede af Ilona, men derimod mit subjektive blik på hende, sådan som jeg oplevede hende som mormor. Og sådan må det være. Jeg kan fortælle historien, sådan som hun har fortalt den til mig – det, jeg kan huske af den, og det, jeg tror, at jeg kan huske. Jeg kan fortælle det for min egen skyld, så det ikke længere lever som et skyggebarn inden i mig, og jeg kan fortælle det for mine børns skyld. Og – måske

– for andres skyld, som også er vokset op med Holocaust som familiehistorie, eller for dem, der kunne være interesseret i at høre, hvordan og ikke mindst hvorfor Holocaust stadig spøger i så mange familier.

Min rejse til Ungarn har ikke været en rejse tilbage i tiden, sådan som jeg engang ønskede. Jeg har ikke set det Ungarn, som min mormor kendte, men jeg har fået en række oplysninger på plads, og jeg har mærket min egen plads i historien. Og det får mig til at tænke, at indsigt i, at traumer kan gives videre gennem generationer, må kunne bruges til noget. Jeg er født i et smørhul. Skærmet, elsket og beskyttet. Hvis jeg, fra smørhullet, alligevel vokser op med følelsen af, at grunden, jeg står på, er usikker, hvordan føles jorden så ikke under de børn og

Ili i Sverige, årstal ukendt.

voksne, der faktisk har set verdens ondskab? Eller de børn, der vokser op i dag med forældre, der har?

Mormor sagde engang, at hendes svigerfar var det rareste menneske, hun havde kendt. Midt i de dybe svenske skove, uberørt af krig og forfølgelse, tog han imod en fremmed kvinde med åbne arme. Da præsten ikke ville vie mine bedsteforældre, sagde den kommende svigerfar blot, at så måtte de jo finde en giftefoged, der ville. Den tillid, varme og generøsitet, som han viste hende, gav mormor troen tilbage på, at der stadig fandtes gode mennesker. Den måde, vi modtager mennesker med traumer på i dag, mennesker, der er flygtet fra krig og forfølgelse, kan være med til at genopbygge deres tillid til menneskeheden, eller ikke.

Ili med min morfar, Sixten. Bag sig har hun sine forældre, Imre og Olga, og på skødet har hun min mor. Sverige, 1947.

Min bog om min mormor skal ikke være et politisk projekt, men mens toget hastigt nærmer sig Wien, tænker jeg alligevel, at hvis mormors ønske om at fortælle, om at bære vidnesbyrd, skal betyde noget, så må det være dét. Den personlige historie om Holocaust må kunne bruges til at skabe en øget opmærksomhed på mennesker i dag, der lever med traumer, på, hvordan traumer kan leve videre gennem generationer, og på, hvad dehumanisering og diskrimination kan lede til – også når den kommer i andre former og med andre mennesker som mål.

Navn: Ilona (Ili) Ström, født Dénes (1923-2015).

Opvækst: Ili og hendes lillesøster Gabriella (Gabi) (født 1930) voksede op i Szombathely ['sombatæj], en provinshovedstad i det vestlige Ungarn, i en jødisk middelklassefamilie. Deres far, Imre, var advokat med egen praksis i hjemmet, og deres mor, Olga, gik hjemme. Familien tilhørte den liberale jødiske menighed, der var den største af byens to menigheder. Ili og Gabi gik i byens jødiske skole indtil 5. klasse, hvorefter de gik på det blandede gymnasium. Familien holdt sabbat og markerede de største af de jødiske højtider, men ellers betegnede Ili ikke deres hjem som religiøst.

1933-1944: Hitlers magtovertagelse og det stigende antal "jødelove" i Tyskland mærkede Ili og hendes familie ikke så meget til i begyndelsen. Men i 1938 indførtes de første antijødiske love i Ungarn, og overfald og chikane af især medlemmer af den ortodokse menighed i Szombathely steg gradvist. I 1939 mistede Imre sin ret til at praktisere jura som følge af nye "jødelove". I marts 1944 besatte tyske tropper Szombathely. Kort derefter indførtes yderligere antijødiske love. Jøder måtte eksempelvis ikke forlade deres hjem efter kl. 19.00, de måtte ikke bruge offentlig transport eller forlade byen. De skulle aflevere deres biler, cykler, radioer, kameraer, smykker og andre værdigenstande til myndighederne. Jødiske butikker blev lukket, og fra den 5. april 1944 skulle alle jøder i byen bære den gule Davidsstjerne på brystet.

Ghettoen i Szombathely: I maj 1944 blev der oprettet en ghetto i Szombathely, og Ili og hendes familie fik besked om at flytte derind. Imre var på daværende tidspunkt blevet fængslet og var derfor ikke med i ghettoen eller i den efterfølgende deportation. Ud af byens ca. 3.400 jøder flyttede ca. 2.600 ind i ghettoen i maj, flest kvinder, børn og ældre mænd. Yngre og arbejdsduelige mænd var allerede blevet indkaldt til tvangsarbejde. Ghettoen i Szombathely fungerede også som opsamlingssted for jøder fra oplandet, og i juni 1944 havde ghettoen ca. 4.000 indbyggere.

Den 29. juni 1944 påbegyndtes afviklingen af ghettoen, og samtlige 4.000 jøder blev ført til en nedlagt fabrik uden for byen. Her måtte de vente i fire-fem dage, inden togene den 3. og 4. juli 1944 rullede mod Auschwitz. Ca. 10 procent af byens jødiske indbyggere vendte tilbage efter krigen.

Auschwitz, Bremen og Bergen-Belsen 1944-1945: Rejsen til Auschwitz tog tre dage. Ved ankomsten var mange allerede døde eller døden nær, heriblandt Ili's mormor. Det lykkedes Ili, Gabi og deres mor at blive udvalgt til arbejde, men efter tre uger blev de skilt ad. Gabi og Olga blev sendt til arbejdslejren Hessisch-Lichtenau i Tyskland. Ili blev noget tid senere sendt videre til Bremen for at arbejde på en betonfabrik og ryddede op i byen efter bombeangreb. Fra Bremen blev Ili ført videre til Bergen-Belsen, hvor hun til sidst, syg af tyfus, blev reddet af englænderne. På et militærhospital i Belsen fik hun tilbuddet om at rejse til Sverige.

Sverige 1945-2015: Ili ankom med skib til Lund i sommeren 1945 og blev herfra kort tid efter ført til Loka Brunn i Värmland, et gammelt kursted, der efter krigen blandt andet fungerede som rekonvalescens for jødiske overlevende, primært ungarske kvinder. Her mødte hun Sixten Ström (1919-2001). De blev gift i pinsen 1946. Kort tid efter flyttede de til Degerfors, hvor Sixten havde fået arbejde på det lokale jernværk. I juli 1947 kom deres første datter Ann-Marie til verden og i februar 1952 deres anden datter Lisbeth. Lisbeth blev født med rygmarvsbrok og døde i februar 1956. Ili og Sixten fik ikke flere børn. Ann-Marie giftede sig i 1972 med en dansk mand og flyttede til København. Sixten døde i 2001. Efter 55 års samliv levede Ili de følgende år alene, indtil hun i 2012 måtte flytte på plejehjem som følge af gentagne fald og knoglebrud. Her sov hun stille ind en stjerneklar januarnat i 2015.

Kilder: Samtaler med Ili og Gabi samt bogen *Eye to Eye With the History of Szombathely's Jewish Community* af Kristina Kelbert, Yellow Design Ltd. 2016.

*Frida og Tamás Brandls gravsten på den jødiske gravplads i Szombathely.
(Brandl Józsefné angiver at Frida var gift med József Brandl). Martir emlékének, "Husk jeres martyrer".*